

Έκδοση της εφημερίδας **ΤΟ ΒΗΜΑ**

Η Δύσκολη Δημοκρατία

Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου 1924-1935

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Γιάννης Βούλγαρης, Σωτήρης Ριζάς

ΔΙΟΡΘΩΣΗ Πηγή Γκούμα, Βασίλειος Τσιάμης
ΓΡΑΦΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ Κατερίνα Μαρούσις
ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΙΣΤΟΡΙΚΟΥ ΑΡΧΕΙΟΥ *ΤΟ ΒΗΜΑ/ΤΑ ΝΕΑ* Γιάννης Θ. Διαμαντής

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ Απρίλιος 1924. Πανηγυρισμοί για τη Δημοκρατία.
(L' Illustration)

ISBN: 978-618-5725-56-3

© 2024, «ΤΟ ΒΗΜΑ» / ΑΛΤΕΡ ΕΓΚΟ Α.Ε.

Η πνευματική ιδιοκτησία αποκτάται χωρίς καμία διατύπωση και χωρίς την ανάγκη ρήτρας απαγορευτικής των προσβολών της. Κατά τον Ν. 2387/20 (όπως έχει τροποποιηθεί με τον Ν. 2121/93 και ισχύει σήμερα) και κατά τη Διεθνή Σύμβαση της Βέρνης (που έχει κυρωθεί με τον Ν. 100/1975) απαγορεύονται η αναδημοσίευση, η αποθήκευση σε κάποιο σύστημα διάσωσης και γενικά η αναπαραγωγή του παρόντος έργου με οποιονδήποτε τρόπο ή μορφή, τμηματικά ή περιληπτικά, στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ή άλλη διασκευή, χωρίς γραπτή άδεια του εκδότη.

Η ΔΥΣΚΟΛΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Η Ελλάδα του Μεσοπολέμου 1924-1935

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Βασίλης Παναγιωτόπουλος

Γιάννης Βούλγαρης

Σωτήρης Ριζάς

ΤΟ ΒΗΜΑ

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

- ΝΙΚΟΣ Κ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΣ, ομότιμος καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών
- ΘΑΝΑΣΗΣ ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, ομότιμος καθηγητής Τμήματος Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών Παντείου Πανεπιστημίου
- ΙΑΣΩΝ ΖΑΡΙΚΟΣ, διδάκτορας Τμήματος Διεθνών, Ευρωπαϊκών και Περιφερειακών Σπουδών Παντείου Πανεπιστημίου
- ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΑΚΡΙΔΗΣ, επίκουρος καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου και επιστημονικός υπεύθυνος του Ιστορικού Αρχείου της Τραπέζης της Ελλάδος
- ΛΕΝΑ ΚΟΡΜΑ, εντεταλμένη ερευνήτρια του Κέντρου Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών
- ΤΖΕΝΗ ΛΙΑΛΙΟΥΤΗ, επίκουρη καθηγήτρια Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης ΕΚΠΑ
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΜΑΚΡΗΣ, μεταδιδακτορικός ερευνητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών
- ΓΙΩΡΓΟΣ Θ. ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, πρώην καθηγητής Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών
- ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΝΤΟΥΝΙΑ, ομότιμη καθηγήτρια Νεοελληνικής Φιλολογίας ΕΚΠΑ, συγγραφέας
- ΔΕΣΠΟΙΝΑ Ι. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, καθηγήτρια Ιστορίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο
- ΣΠΥΡΙΔΩΝ Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, καθηγητής Νεότερης και Σύγχρονης Ελληνικής Ιστορίας ΕΚΠΑ
- ΣΩΤΗΡΗΣ ΡΙΖΑΣ, διευθυντής ερευνών, Κέντρο Έρευνας Ιστορίας Νεώτερου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών
- ΤΑΣΟΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, διδάκτορας Ιστορίας Πανεπιστημίου Κρήτης, υπεύθυνος Ιστορικού Αρχείου Μουσείου Μπενάκη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

- Ι. Κ. Πρετεντέρης
Η δύσκολη Δημοκρατία 9

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

- Σωτήρης Ριζάς
Η Δημοκρατία του Μεσοπολέμου στην ιστορική της προοπτική... 13

ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ

Α. ΚΡΑΤΟΣ, ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

- Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος
Η παράταση της Κρίσης Εθνικής Ολοκλήρωσης 29

- Θανάσης Διαμαντόπουλος
Η «Δημοκρατία Παπαναστασίου». Το θεσμικοπολιτικό υπόστρωμά της..... 51

- Τάσος Σακελλαρόπουλος
Ο στρατός στον Μεσοπόλεμο. Πολιτική χρήση και πολιτική αυτονομία..... 75

- Σπυρίδων Γ. Πλουμίδης
Ο κορπορατισμός στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου 95

Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

- Ανδρέας Κακριδής
Από τη σταθεροποίηση στην κρίση 113

- Λένα Κορμά
Η Ελλάς με τους πρόσφυγες. Όψεις της εγκατάστασης των προσφύγων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου..... 137

Αλέξανδρος Μακρής
Οι παλαιοί πολεμιστές στον ελληνικό Μεσοπόλεμο 155

Γ. ΙΔΕΟΛΟΓΙΚΕΣ ΡΟΠΕΣ, ΡΕΥΜΑΤΑ ΚΑΙ ΠΡΟΣΛΗΨΕΙΣ

Χριστίνα Ντουριά
Λογοτεχνία και πολιτική στη «Δημοκρατία του Μεσοπολέμου» ... 175

Δέσποινα Ι. Παπαδημητρίου
Συντηρητικοί, αντιδραστικοί και αντεπαναστάτες στην Ελλάδα (1915-1936) 189

Ιάσων Ζαρίκος
Η Μακρά Επιστροφή του Βασιλιά, 1925-1936..... 201

Τζένη Λιαλιούτη
Εύθραυστες Δημοκρατίες: Η εικόνα της Γερμανίας στον ελληνικό Τύπο, 1924-1933 229

Δ. ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ

Νίκος Κ. Αλιβιζάτος
Γιατί απέτυχε η αβασίλευτη Δημοκρατία του Μεσοπολέμου; 259

ΑΡΧΕΙΟ

Δημοσιεύσεις στο «ΕΛΕΥΘΕΡΟΝ ΒΗΜΑ» (11.3.1924 – 24.11.1935)..... 273

Ο «Αρχηγός της Επανάστασεως» του 1922 Νικόλαος Πλαστήρας.
 (Ένωση Δημοκρατικού Κέντρου/CC-BY-SA-4.0)

Αντί Επιλόγου: Γράμματα στον Βασιλιά, 1935-1936

Αν ο Δικασμός ήταν η περί βασιλικών εξουσιών διαμάχη των Ελλήνων, τότε νικήτρια της διαμάχης εξήλθε τελικώς η Βασιλεία, αποκατασταθείσα μετά από 11 χρόνια στην υπερορία. Λίγες μέρες μετά την Παλινόρθωση, ο Γεώργιος Βλάχος απευθύνει στον νικητή δύο επιστολές. Τις απευθύνει ως παλαιότατος φίλος και πρόσφατος αντίπαλος ως μέτοχος του Δικασμού, υπερασπιστής της μνήμης του και θύμα των παθών του. Ζητάει από τον Βασιλιά να εννοήσει ότι ο Δικασμός είναι εκπρόθεσμος, πως οι ιδέες των δύο παρατάξεων κατήντησαν προσχήματα για χλωμούς κινηματίες. Επαναλαμβάνει ότι η χώρα πρέπει να συμφιλιωθεί διά της βίας κάτι που θα συμβεί μόνο αν ο Γεώργιος αρθεί υπεράνω των βασιλοφρόνων και συγκροτήσει κυβέρνηση συνεργασίας που θα πείσει τους αντιπάλους «να ενωθούν και να λησμονήσουν».¹¹²

Το ζητούμενο για τον Βλάχο παραμένει η ευτυχής λήθη αλλά (και) το 1936 θα αποδειχθεί μια σπουδή στην απογοήτευση. Οι δύο κόσμοι θα αποδειχθούν ανίκανοι να συνεννοηθούν είτε λόγω ιδιοτέλειας είτε επειδή το «μεγάλο παρελθόν» με τα ανεκπλήρωτα πάθη του συνεχίζει να κατατρώχει τους Έλληνες.¹¹³ Στα νέα γράμματα που στέλνει στον βασιλιά, ο Βλάχος ζητάει τη σύμπτυξη μιας διαπαραταξιακής δικτατορίας προς ειρήνευση της χώρας¹¹⁴ ή εκλογές με πλειοψηφικό τον Οκτώβριο.¹¹⁵ Δεν πρόκειται να εισακουστεί: ο Βασιλιάς δεν θα επιτρέψει τις εκλογές, ενώ η δικτατορία που τελικά επέβαλε ήταν μονοπρόσωπη με ηγέτη έναν εκ των υποδαυλιστών του Δικασμού. Ο Βλάχος θα την υποστηρίξει σαφώς αλλά επί αντικομμουνιστικής βάσεως: το στοιχείο της λήθης, αυτό που τόσα χρόνια λειτούργησε ως υπέκκαυμα των κειμένων του εκδότη, αποσύρεται σιωπηρώς.¹¹⁶

Τη λήθη ευχόταν και η *Πρωΐα*. Πιο αισιόδοξη από την *Καθημερινή*, η εφημερίδα δαψίλευε το 1936 επαίνους στον Γεώργιο Β' για τη συμφιλιωτική του δράση και την άρση του Θρόνου υπεράνω παρα-

112. *Καθημερινή*, Προς την Α.Μ. Βασιλέα Γεώργιο Β', 06.11.1935/07.11.1935.

113. *Καθημερινή*, Μετά το Ναυάγιον, 19.02.1936.

114. *Καθημερινή*, Η Εγχείρησις και η Δίαϊτα, 26.02.1936.

115. *Καθημερινή*, Διατί η βία; 23.07.1936.

116. *Καθημερινή*, Ο βωμός, 07.08.1936. Η καταστολή της κομμουνιστικής απειλής υπήρξε εξάλλου επιχείρημα και του ίδιου του Μεταξά.

τάξεων, παθών και εκτροπών.¹¹⁷ Η κάποτε ολιγόπιστη εφημερίδα των Πεσμαζόγλου, βλέπει τώρα τον Δικασμό να φυλλορροεί, τις παλαιές διαιρέσεις επιτέλους να αποσύρονται.¹¹⁸ Ο Δικασμός φυλλορροούσε άλλωστε και βιολογικώς: Κονδύλης, Τσαλδάρης, Δεμερτζής και Βενιζέλος πεθαίνουν όλοι την ίδια χρονιά, αφήνοντας ένα πολιτικό κενό το οποίο η *Πρωΐα* ήλπιζε ότι θα πληρώσει ένα νέο κοινοβουλευτικό ήθος υπό τη σκέπη του Συνταγματικού Βασιλιά.¹¹⁹

Αφελείς ελπίδες, μπορεί να πει κάποιος εκ των υστέρων, δεδομένης της ουδέποτε αποκατασταθείσας ομαλότητας, δεδομένου ότι την 30ή Απριλίου τα παλαιά κόμματα του Δικασμού εξουσιοδότησαν τον Ιωάννη Μεταξά να κυβερνήσει αντί αυτών για πέντε μήνες. Αφελείς ελπίδες, ίσως, αλλά το μέλλον είναι πάντα αφανές για όσους το αναμένουν. Αρχές Αυγούστου, η εφημερίδα ακούει φήμες ανησυχητικές για επιβολή δικτατορίας, φήμες που δεν θέλει να πιστέψει. Εν είδει επιστολής στον Συνταγματικό Βασιλιά, του θυμίζει ότι

«σαφώς και απεριφράστως εδήλωσεν (...) ότι ουδεμίαν δικτατορίαν είνε διατεθειμένος να δεχθή, εμμένων στερρεώς εις το συνταγματικόν πολίτευμα ως Ανώτατος αυτού ρυθμιστής».

Στο πρόσωπο του Γεωργίου βλέπει ο Λαός «την εγγύησιν της ομαλότητος», στο πρόσωπό του πόνταρε και η *Πρωΐα*, η κάποτε ολιγόπιστη της βασιλοφροσύνης και διαχρονική εκπρόσωπος του εκπνέοντος πια αντιβενιζελισμού.¹²⁰

Εις μάτην. Η *Πρωΐα* ανέμενε από τον βασιλιά την ανανέωση του Κοινοβουλευτισμού, αλλά αυτή που αρτιώθηκε, τελικά, σε Καθεστώς στις 4 Αυγούστου 1936 ήταν η Απόφαση: η δικτατορική διευθέτηση του Πολιτικού.

117. *Πρωΐα*, Γεώργιος Β', 23.04.1936.

118. *Πρωΐα*, Προς πολιτικήν ανασυγκρότησιν, 22.05.1936

119. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι και η *Πρωΐα* κάλεσε ανοικτά σε εκτροπή προκειμένου να επισπευσθεί η ψήφιση Συντάγματος, Π., Θεωρία και Πραγματικότης, 14.04.1936.

120. *Πρωΐα*, Τα βαθύτερα, αίτια, 04.08.1936.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος, Ν., *Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του στη Νεοελληνική Ιστορία 1800-2010* (Αθήνα: Πόλις, 2011).
- Arato, A., Good-bye to Dictatorships? *Social Research* 67 (2000): 925-955.
- Βούρος, Γ., *Παναγής Τσαλδάρης 1867-1936* (Αθήνα: ΙΒΕ, 2014).
- Δασκαρόλης, Ι., *Μεταξάς εναντίον Τσαλδάρη. Η άγνωστη αντιβενιζελική σύγκρουση 1924-1928* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2024).
- Δαφνής, Γρ., *Η Ελλάδα μεταξύ Δύο Πολέμων 1923-1940* (Αθήνα: Κάκτος, 1997).
- Διαμαντόπουλος, Θ., *Χωρίς Στέμμα. Η Αβασίλευτη του Μεσοπολέμου* (Αθήνα: Πατάκης, 2023).
- Μαυρογορδάτος, Γ., *Μετά το 1922. Η Παράταση του Δικασμού* (Αθήνα: Πατάκης, 2017).
- Μπότσιου, Κ., Εισαγωγή στο Βούρος, Γ., *Παναγής Τσαλδάρης 1867-1936* (Αθήνα: ΙΒΕ, 2014).
- Παπαδημητρίου, Δ., *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967* (Αθήνα: Σαββάλας, 2006).
- Παπαδημητρίου, Δ., Η Πρωΐα στο Λ. Δρούλια και Γ. Κουτσοπανάγου (επ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974 τ.Γ'* (Αθήνα: ΕΙΕ, 2008).
- Πλουμίδης, Σπ., Αντίδοτο στην «αναρχία»: Πολιτειακές και ιδεολογικές παράμετροι της βασιλείας στην Ελλάδα (1915-1946) στο Γ. Βούλγαρης, Κ. Κωστής, Σ. Ριζάς (επ.), *Ο Μεγάλος Μετασχηματισμός. Κράτος και Πολιτική στην Ελλάδα του 20ού Αιώνα* (Αθήνα: Πατάκης, 2020).
- Ricoeur, P., *Η Μνήμη, η Ιστορία, η Λήθη* (Αθήνα: Ίνδικτος, 2013).
- Ριζάς, Σ., *Βενιζελισμός και Αντιβενιζελισμός. Στις Απαρχές του Εθνικού Δικασμού 1915-1922* (Αθήνα: Ψυχογιός, 2019).
- Ριζάς, Σ., Κοινοβουλευτισμός και δικτατορία στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου στο Ευ. Βενιζέλος, Κ. Κωστής και Ε. Χατζηβασιλείου (επ.), *Εργαστήριο η Ελλάς. Θεσμοί και Καταστάσεις που δοκιμάστηκαν στην Ελλάδα από την Παλιγγενεσία ως τις ημέρες μας* (Αθήνα: Επίκεντρο, 2021).
- Schmitt, C., *Political Theology. Four Chapters on the Concept of Sovereignty* (Cambridge MA: MIT Press, 1985).
- Zarikos, I., Armenteros, C., The Persistent Novelty of History: Of Conservatism and New Beginnings στο C. Armenteros, M. Lok, I. Zarikos (eds), *The Making of Atlantic Monarchy. Conservatism and Modernity, 1780-2020*, v.1 (London: Bloomsbury, υπό έκδοση).

Εύθραυστες Δημοκρατίες: Η εικόνα της Γερμανίας στον ελληνικό Τύπο, 1924-1933

ΤΖΕΝΗ ΛΙΑΛΙΟΥΤΗ

Εισαγωγή

Ο ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΣ ΛΑΟΣ ΕΙΝΑΙ «ψύχραιμος και λογικός κατά βάθος» θα αποφανθεί το *Ελεύθερον Βήμα* στα 1924.¹ «Είνε λαός βαρύς· δεν παρσύρεται εις ευκόλους ενθουσιασμούς και εις εύκολα αναθέματα» έγραφε η *Καθημερινή* λίγα χρόνια νωρίτερα.² Τα σχόλια αυτά αποτελούν μικρές ψηφίδες στο σύνολο των στοιχείων που συγκροτούν την εικόνα της Γερμανίας στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Πίσω από αυτή την αναφορά στον γερμανικό εθνικό χαρακτήρα λανθάνουν πολιτισμικά στερεότυπα, ιστορικές μνήμες και ιδεολογικές χρήσεις της ιστορίας. Σε τι όμως μπορεί να μας χρησιμεύσει η μελέτη αυτών των ψηφίδων;

Η μελέτη της εικόνας των χωρών στο επίπεδο των προσλήψεων τόσο της κοινής γνώμης όσο και των ελίτ μπορεί να αποτελέσει ένα σημαντικό κεφάλαιο της ελληνικής διανοητικής ιστορίας. Μπορεί επίσης να λειτουργήσει συμπληρωματικά για την κατανόηση των εκφάνσεων του ελληνικού εθνικισμού. Ειδικότερα, η έρευνα για την εικόνα της Γερμανίας μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην κατανόηση της σύνθετης σχέσης φιλοδυτικισμού-αντιδυτικισμού³ όπως διαμορ-

1. *Ελεύθερον Βήμα*, 7/11/1924, σ. 1.

2. *Καθημερινή*, 3/3/1920, σ. 1.

3. Έφη Γαζή, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020. Βλ. επίσης, Effi Gazi, Georgios Giannakopoulos and Kate Papari, «Rethinking Hellenism: Greek Intellectuals Between Nation and Empire, 1890-1930», *Journal*

φώνεται στον 20ό αιώνα. Σε ό,τι αφορά την περίοδο της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας (1924-1935),⁴ μια τέτοια έρευνα μπορεί να φωτίσει τη διαμόρφωση της εικόνας της Γερμανίας μεταξύ δύο κομβικών για τις ελληνογερμανικές σχέσεις⁵ στιγμών, το ορόσημο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εθνικού Διχασμού και το ορόσημο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η εστίαση χρονικά στον Μεσοπόλεμο συμβάλλει στην ανάδειξη των συνεχειών και ασυνεχειών που εντοπίζονται στην πρόσληψη της Γερμανίας μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου μισού του 20ού αιώνα.

Η συζήτηση για την τύχη της Γερμανίας μετά την περιπέτεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου και τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα, από τη μία πλευρά αναδεικνύει νοοτροπίες, εικόνες και στερεότυπα που συγκροτούν τις προσλήψεις για τη συγκεκριμένη χώρα. Συγχρόνως όμως

of Modern Greek Studies 39 (1), 2021, σ. 163-189. Σχετικά με τις εκφάνσεις του αντιδυτικισμού στον αντιβενιζελικό χώρο, Έφη Γαζή, «Αγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: αντιλήψεις για το ελληνικό έθνος, τη φυλή και τις αυτοκρατορίες στην Ελλάδα κατά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο», στο Έφη Αβδελά κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017, σ. 245-271. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Εθνικός Διχασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, σ.138. Ζ. Λιαλιούτη, «Το “ευγενές έθνος” και η “δυστυχής Ανατολή”: Όψεις του αντιγαλλικού λόγου στον εθνικό και επαρχιακό Τύπο 1916-1917», στο Σπύρος Μπελεγγράτης, Σωτήρης Ριζάς (επιμ.), *100 Χρόνια από τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου*, Ακαδημία Αθηνών, Σύνδεσμος Επιτελών Εθνικής Αμύνης, Αθήνα 2020, σ. 245-264.

4. Σχετικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές διεργασίες στη συγκεκριμένη περίοδο, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922. Η παράταση του Διχασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017. Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», στο Χρήστος Χατζηνωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Β' Τόμος, Μέρος 2ο, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003 σ. 56-113. Αλκης Ρήγος, *Η Β' Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988.
5. Σχετικά με τον επαναπροσδιορισμό των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά τον Μεσοπόλεμο, με έμφαση στις πολιτικές της μνήμης και τη διαχείριση της κληρονομιάς του Εθνικού Διχασμού, βλ. Στράτος Δορδανάς, «Χαρακωμάτων ταυτότητες. Ελληνογερμανικές αναπαραστάσεις στον Μεσοπόλεμο», στο συλλογικό έργο, *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα): Πρακτικά Δ' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, European Society of Modern Greek Studies, Αθήνα 2011, σ. 555-566. Αντίστροφα, η εικόνα της Ελλάδας στη Γερμανία θα πρέπει επίσης να εξεταστεί ως μία σημαντική όψη των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά την ίδια περίοδο, βλ. Στράτος Δορδανάς, «Ειδήσεις από την Ελλάδα”: Όψεις των ελληνογερμανικών σχέσεων τη δεκαετία του 1920», στο Βασίλης Κ. Γούναρης (επιμ.), *Εθνος, Κράτος και Πολιτική. Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας αφιερωμένες στον Γιάννη Σ. Κολιόπουλο*, Επικέντρο, Θεσσαλονίκη 2009, σ. 87-113.

αντανακλά τις ιδεολογικές και πολιτικές διεργασίες στην Ελλάδα, καθώς η συζήτηση για τα τεκταινόμενα στη Γερμανία είναι σαφώς επηρεασμένη από τις εγχώριες πολιτικές διαιρέσεις. Η διαίρεση βενιζελισμού /αντιβενιζελισμού⁶ είναι αναμφισβήτητα ένα σημαντικό ερμηνευτικό πρίσμα στη συγκεκριμένη περίπτωση. Όμως, η διαίρεση αυτή δεν οδηγεί σε μια απόλυτη διάκριση αντιγερμανισμού-φιλογερμανισμού. Ακόμη και στα χρόνια του Εθνικού Διχασμού η εικόνα της Γερμανίας στην Ελλάδα είναι ένα σύνθετο ζήτημα, το οποίο δεν εξαντλείται με την επιλογή στρατοπέδου μεταξύ Αντάντ και Κεντρικών Δυνάμεων.⁷ Είναι χαρακτηριστικό ότι το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού Τύπου προσλαμβάνει τον Μεγάλο Πόλεμο ως έναν ευρωπαϊκό εμφύλιο πόλεμο και προβάλλει συστηματικά τη διάκριση «μεγάλων»-«μικρών» χωρών ως τη βασική διαίρεση που επηρεάζει τη στάση της Ελλάδας σε αυτή τη σύγκρουση. Στο πλαίσιο αυτό η ισχύς είναι πυρηνικό στοιχείο της γερμανικής εικόνας, το οποίο δεν αφορά μόνο τους στρατιωτικούς πόρους της χώρας, αλλά και τη συγκρότηση του κράτους. Παράλληλα, η πνευματική και καλλιτεχνική παραγωγή της Γερμανίας συγκαταλέγεται αναμφισβήτητα στις θετικές συνιστώσες της εικόνας της στην Ελλάδα κατά τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα.⁸

6. Για την ανάδυση της διαίρεσης αυτής βλ. Σωτήρης Ριζάς, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Διχασμού (1915-1922)*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019. Για τα χαρακτηριστικά και τη λειτουργία της στην περίοδο της Β' Ελληνικής Δημοκρατίας, βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*.

7. Σωτήρης Ριζάς, «Ελληνική ουδετερότητα και προσλήψεις της Γερμανίας στην ελληνική κοινή γνώμη στις αρχές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου», στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 24/2/2021. Διαθέσιμο στο: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/101541/>. Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος, «Το πένθος των γερμανοσπουδασμένων διανοουμένων της δεκαετίας του 1910», στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 7/9/2020, Διαθέσιμο στο: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/97320/>. Δημήτρης Μπαχάρας, «“Περιμένοντας τους Γερμανούς...”: φόβοι και ελπίδες στην Ελλάδα του Διχασμού», στο Τάσος Σακελλαρόπουλος, Δημήτρης Δημητρόπουλος, Κατερίνα Δέδε (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2017, σ.111-120.

8. Ιάσων Ζαρίκος, «Πριν τον Διχασμό: Έλληνες και Γερμανοί στην Αρχή του Μεγάλου Πολέμου», *Κείμενο Εργασίας Εργαστηρίου Μελέτης Ελληνογερμανικών Σχέσεων*, ΕΚΠΑ, Ιούνιος 2023, 1-11. Διαθέσιμο στο http://emes.pspa.uoa.gr/fileadmin/emes.pspa.uoa.gr/uploads/WPs/Images_of_Germany_WWI/Working_Paper_Zarikos_June_2023.pdf Zinovia Lialioti, «Images of Germany and Visions of State-Building in the Venizelist Press: The Case of Nea Hellas, 1914-1918», *Κείμενο Εργασίας Εργαστηρίου Μελέτης*

Με βάση τα παραπάνω το παρόν κεφάλαιο ανασυγκροτεί και αναλύει τον λόγο του ελληνικού Τύπου αναφορικά με την εσωτερική πολιτική σκηνή και τη διεθνή παρουσία της γερμανικής δημοκρατίας κατά την περίοδο 1924-1933. Η ανάλυση βασίζεται στην αρθρογραφία των εφημερίδων *Καθημερινή*, η οποία εκφράζει τον πολιτικό χώρο του αντιβενιζελισμού, *Ελεύθερον Βήμα* και *Αθηναϊκά Νέα*, που αποτελούν εκδόσεις του Συγκροτήματος Λαμπράκη και εντάσσονται στη βενιζελική παράταξη. Οι θεματικές που αναδεικνύονται στο σώμα της αρθρογραφίας σχετίζονται με την αποτίμηση της εμπειρίας του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των Συνθηκών Ειρήνης, το πολιτειακό ζήτημα και τη λειτουργία της γερμανικής δημοκρατίας, τον διεθνή ρόλο της Γερμανίας, τις προσλήψεις για τον γερμανικό εθνικό χαρακτήρα και την άνοδο του Αδόλφου Χίτλερ στην εξουσία.

Η εικόνα της Γερμανίας στον αντιβενιζελικό λόγο: Η περίπτωση της εφημερίδας *Καθημερινή*

Στον χώρο του αντιβενιζελισμού η εικόνα της Γερμανίας είναι σαφώς επηρεασμένη από τη μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου⁹ και του Εθνικού Διχασμού. Η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων και η θέση της Ελλάδας μεταξύ των νικητριών χωρών δεν έχει επηρεάσει την άγνωση της *Καθημερινής* για τον πόλεμο ως μια σύγκρουση χωρίς αξιακό περιεχόμενο και χωρίς πραγματικούς νικητές και ηττημένους. Άλλωστε στην οπτική της εφημερίδας ο Μεγάλος Πόλεμος επί της ουσίας δεν είχε λήξει. Εστιάζοντας στην ένταση στις γαλλογερμανικές σχέσεις αλλά και στις εξοπλιστικές δαπάνες στην Ευρώπη, η *Καθημε-*

Ελληνογερμανικών Σχέσεων, ΕΚΠΑ, Απρίλιος 2023, 1-12. Διαθέσιμο στο http://emes.pspa.uoa.gr/fileadmin/emes.pspa.uoa.gr/uploads/WPs_Images_of_Germany_WWI/Working_Paper_Lialiouiti_April_2023.pdf. Ζηνοβία Λιαλιούτη και Γεώργιος Γιαννακόπουλος, «Εθνικός Διχασμός και Προπαγάνδα: Εικόνες του γερμανού εχθρού (1917-1918)», στο: Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 10/3/2021. Διαθέσιμο στο: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/102492/>.

9. Για μια συγκριτική επισκόπηση της μνήμης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, βλ. Έλλη Λεμονίδου, *Ιστορία και Μνήμη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019. Για την επίδραση της μνήμης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου στη διαμόρφωση των ελληνογερμανικών σχέσεων κατά τη Β΄ Ελληνική Δημοκρατία, βλ. Στράτος Δορδανάς, «Χαρακωμάτων ταυτότητες», ό.π.

ρινή παρατηρούσε στα 1926 πως «νικηταί και ηττημένοι» παρέμεναν «ακόμη εμπόλεμοι και πάνοπλοι».¹⁰

Μία σημαντική μεταβολή που παρατηρείται σε σχέση με τα χρόνια του πολέμου αφορά τις προσλήψεις περί ισχύος. Την κεντρική θέση που έχει η έννοια της ισχύος στις προσλήψεις όχι μόνο της Γερμανίας αντανακλά με χαρακτηριστικό τρόπο το κύριο άρθρο της *Καθημερινής*, τον Μάρτιο του 1920, στο οποίο εξέφραζε την αντίθεσή της στον επιβεβλημένο από τη Συνθήκη των Βερσαλλιών αφοπλισμό της Γερμανίας, αλλά και στην εγκαθίδρυση του δημοκρατικού πολιτεύματος. Η εμβληματική εφημερίδα του αντιβενιζελισμού¹¹ τασσόταν υπέρ της παλινόρθωσης της μοναρχίας στη Γερμανία, με το επιχείρημα ότι ο μοναρχικός θεσμός θα λειτουργούσε ως το αναγκαίο ανάχωμα συνολικά στον ευρωπαϊκό χώρο απέναντι στο φάσμα της «αναρχίας» και του «ερυθρού εφιάλτου». Υπό το πρίσμα αυτό θεωρούσε τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης «αδελφή της ήττης, εξαδέλφη του μπολσεβικισμού». Υιοθετούσε επίσης τον μύθο του «πισώπлатου μαχαιρώματος»,¹² που ήθελε το πολιτικό προσωπικό της σοσιαλδημοκρατίας και όχι τον γερμανικό στρατό υπεύθυνο για την ήττα της Γερμανίας. Οι σοσιαλδημοκράτες ήταν «οι σημαντικότεροι εργάται της ήττης» για την *Καθημερινή*, καθώς «εκ Βερολίνου έφθασεν η ήττα εις τον εν εχθρική γη μαχόμενον στρατόν». Σε αυτό τον απολογισμό των συνεπειών του Μεγάλου Πολέμου η εικόνα της Γερμανίας είναι σαφώς επηρεασμένη από τη μείωση της ισχύος της. Παρότι λοιπόν η εφημερίδα υποστήριζε σθεναρά πως η Γερμανία θα έπρεπε να αφηθεί να ανακτήσει μέρος της στρατιωτικής της ισχύος, εντούτοις απέρριπτε τις αιτιάσεις που της απευθύνονταν περί «γερμανοφιλίων και γερμανοπληξίας», ξεκαθαρίζοντας πως

10. *Καθημερινή*, 10/6/1926, σ. 1

11. Σχετικά με την τάση που εκφράζει η *Καθημερινή* εντός του αντιβενιζελισμού και την ιδεολογική της ταυτότητα, βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Ασίνη, Αθήνα 2012, σ. 67 και τη συμβολή του Ιάσωνα Ζαρίκου στον παρόντα τόμο.

12. Σχετικά με την ανάδυση ενός παραπλήσιου μύθου στον ελληνικό δημόσιο λόγο, αναφορικά με την ήττα στη Μικρασιατική Εκστρατεία, κατά τη δεκαετία του 1920, βλ. Spyridon Ploumidis, «Nationalism and Authoritarianism in Interwar Greece (1922-1940)», στο Marco Bresciani (επιμ.), *Conservatives and Right Radicals in Interwar Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2021, σ. 217-218.

«φλογερμανισμοί δεν υπάρχουν διότι δεν έχει φίλους η συμφορά».¹³

Στην αρθρογραφία σχετικά με τις εξελίξεις στη Γερμανία κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία λανθάνει συχνά η αντίληψη περί του γερμανικού εθνικού χαρακτήρα. Ως έκφραση αυτού του χαρακτήρα εγκωμιάζεται από την *Καθημερινή* στα 1926 η νομισματική ανάκαμψη Γερμανίας: «Δεν έχομεν ατυχώς όλοι οι λαοί και όλα τα Κράτη τας ιδιότητας, αι οποίαι χαρακτηρίζουν μερικά Κράτη και μερικούς λαούς. Ό,τι έγινεν εις την Γερμανίαν δεν ήτο δυνατόν να επαναληφθή εις την Γαλλίαν, λόγω διαφορών, αι οποίαι είνε ανυπέβληται».¹⁴ Η μεσοπολεμική Γερμανία «εγερθείσα πείσμων και αποφασιστική εκ των ερειπίων της» γίνεται αντικείμενο θαυμασμού. Τονίζεται επίσης ότι θεμέλιο των γερμανικών επιτευγμάτων υπήρξε η συστράτευση της γερμανικής κοινωνίας στην εθνική προσπάθεια, οι θυσίες και η συναίνεση των επιμέρους κοινωνικών ομάδων. Αυτό που κατέστησε λοιπόν δυνατή την ανόρθωση της Γερμανίας δεν ήταν «οι Νόμοι και το Κράτος. Αλλ' ο καπνός των εργοστασίων, ο ιδρώς του εργάτου, η σύνεσις του εμπόρου, η πίστις των πολιτών...».¹⁵

Η άλλη όψη του θαυμασμού για τον γερμανικό εθνικό χαρακτήρα και τη μεταπολεμική ανασυγκρότηση της χώρας, στην οποία αναγνωρίζεται ότι δοκιμάστηκε πολύ σκληρότερα από την Ελλάδα στη διάρκεια του πολέμου, είναι η κριτική ματιά στη μεσοπολεμική Ελλάδα, μια χώρα σε ερείπια «τα οποία εσκόρπισε η μεταπολεμική καταγίς και ο εμφύλιος σπαραγμός», μια χώρα στην οποία οι κάτοικοί της δεν έχουν διαμορφωμένη συνείδηση πολίτη. Ο συντηρητισμός, όπως εκφράζεται εν προκειμένω από την *Καθημερινή*, προβάλλει την ανάγκη αποστασιοποίησης από τα πάθη του Διχασμού για την ελληνική ανασυγκρότηση¹⁶ και περιγράφει το όραμα για μια «εθνική κοινωνία» που θα κυβερνάται από «καθώς πρέπει» ανθρώπους, οι οποίου καλούνται «ν' ανεύρουν και ν' αναστήσουν τας παλαιάς παραδόσεις».¹⁷

Η *Καθημερινή* θα αφιερώσει εκτενή αρθρογραφία στην εκλογή του στρατάρχη Πάουλ Φον Χίντενμπουργκ στο αξίωμα του Προέδρου

13. *Καθημερινή*, 3/3/1920, σ. 1.

14. *Καθημερινή*, 9/6/1926, σ. 1.

15. *Καθημερινή*, 16/5/1928, σ. 1.

16. Βλ. σχετικά, Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο*, σ. 69.

17. *Καθημερινή*, 8/11/1928, σ. 1.

Ο πρόεδρος της Γερμανικής Δημοκρατίας στρατάρχη Πάουλ Φον Χίντενμπουργκ στο γραφείο του. (Photo DPA-AFP/VisualHellas)

της Γερμανικής Δημοκρατίας. Τα εγκώμια που επιφυλάσσονται στον Χίντενμπουργκ είναι ευθέως επηρεασμένα από την εμπειρία του Διχασμού και των αγγλογαλλικών επεμβάσεων στην ελληνική πολιτική σύγκρουση. Έτσι ο Χίντενμπουργκ χαιρετίζεται ως «σύμβολον του γερμανικού αυτεξουσίου» στο όνομα του αντιβενιζελικού λαού και της «δουλείας» που υπέστη,¹⁸ αλλά και συνέχισε να υφίσταται ο ελληνικός λαός από τον βενιζελισμό και τους Ευρωπαίους υποστηρικτές του. Στην εκλογή του Χίντενμπουργκ η *Καθημερινή* βλέπει «το απελευθερωτικόν κίνημα των Γερμανών» από το καθεστώς της «δουλείας» που τους επιβλήθηκε στις Βερσαλλίες και εντοπίζει αναλογίες με το αντίστοιχο κίνημα που οδήγησε στην επάνοδο του Κωνσταντίνου στον θρόνο στα 1920, αλλά και με την τρέχουσα στάση του ελληνικού λαού που «ετοιμάζεται διά νέον απελευθερωτικόν αγώνα». Αντίστροφα, η

18. Σχετικά με τη διαμόρφωση της έννοιας του αντιβενιζελικού λαού στο πλαίσιο του ελληνικού συντηρητισμού κατά τον Μεσοπόλεμο, βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνικοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006, σ. 61-76.

γαλλική στρατιωτική παρουσία στη γερμανική επικράτεια, η οποία στα 1925 εξακολουθεί να περιγράφεται ως ο στρατός «των Σενεγαλέζων» απηχώντας τη ρητορική του Εθνικού Διχασμού,¹⁹ παρουσιάζεται ως παράγοντας υποδούλωσης τόσο στην Ελλάδα της περιόδου 1915-1917 όσο και στην ηττημένη Γερμανία.²⁰

Το 1920 λειτουργεί ως η κατεξοχήν χρονικότητα μέσα από την οποία νοηματοδοτείται η σύγχρονη διεθνής και εγχώρια πολιτική εμπειρία. Είναι το ορόσημο της επανόδου του Κωνσταντίνου αλλά και εκείνο της εγκατάλειψης της Ελλάδας από τους Συμμάχους της, η οποία εκλαμβάνεται ως καταστρατήγηση της Συνθήκης των Σεβρών. Υπό αυτό το πρίσμα το ενδεχόμενο καταστρατήγησης της Συνθήκης των Βερσαλλιών, το οποίο ο βενιζελικός χώρος πιθανολογούσε μετά την εκλογή του Χίντενμπουργκ, θεωρείται ότι στερείται οποιουδήποτε ενδιαφέροντος από τη σκοπιά του ελληνικού λαού. Όπως γράφει χαρακτηριστικά η *Καθημερινή*: «Οι Έλληνες, των οποίων την Πατρίδα επρόδοσαν οι “Σύμμαχοι” της, δεν δίδουν εν λεπτόν αν σχισθή εις μύρια τεμάχια η διαβόητος Συνθήκη». Απεναντίας, μια τέτοια ενέργεια θα ήταν έκφραση της ελεύθερης βούλησης του γερμανικού λαού. Η γερμανική προεδρική εκλογή του 1925, η οποία για την *Καθημερινή* είχε δημοψηφισματικό χαρακτήρα, εξάιρεται ως η δεύτερη κατά σειρά μετά το τέλος του πολέμου, «ενέργεια λαού, γενναίου εν τω πόθω της ελευθερίας του και αποφασισμένου να την διεκδικήσει, εις πείσμα Ισχυρών και Μεγάλων». Πρώτη τέτοια ενέργεια υπήρξε το ελληνικό δημοψήφισμα του 1920, το οποίο επίσης διενεργήθηκε «παρά την θέλησιν των ξένων, των Ισχυρών, των Μεγάλων». Σύμφωνα με την *Καθημερινή*, περιεχόμενο του δημοψηφίσματος του 1920 δεν ήταν η αποδοχή του βασιλικού θεσμού, αλλά η κατοχύρωση της λαϊκής κυριαρχίας.²¹ Η αντίληψη αυτή θεμελιώνει μια κοινότητα εμπειρίας μεταξύ της Ελλάδας του Διχασμού και της ηττημένης Γερμανίας.

Η μεταπολεμική γεωπολιτική διευθέτηση ερμηνευόταν από την *Καθημερινή* ως η προσπάθεια να απομονωθεί και να αποδυναμωθεί

19. Βλ. σχετικά, Έφη Γαζή, «Άγγλοι, Γάλλοι και Σενεγαλέζοι: αντιλήψεις για το ελληνικό έθνος, τη φυλή και τις αυτοκρατορίες στην Ελλάδα κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο», ό.π.

20. *Καθημερινή*, 28/4/2025, σ. 1.

21. *Καθημερινή*, 29/4/1925, σ. 1.

μία «τίγρις» –η Γερμανία– στον χώρο της Κεντρικής Ευρώπης, σημειώνοντας πως η προσπάθεια αυτή ήταν μάλλον αδιέξοδη και κατέβαλε υπέρμετρα τη Γαλλία, τον βασικό εμπνευστή αυτής της στρατηγικής.²² Κάνοντας έναν απολογισμό των συνθηκών ειρήνης του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και των προεκτάσεών τους, η *Καθημερινή* επισημαίνει ότι η Ευρώπη βυθίστηκε σε μια γενικευμένη ηθική παρακμή και ότι η μεταπολεμική τάξη πραγμάτων δεν ήταν ούτε πιο δίκαιη ούτε πιο λειτουργική σε σχέση με την προπολεμική. Σε ό,τι αφορά τις συνθήκες ειρήνης καθ'αυτές, σχολίαζε δηκτικά πως ικανοποιούσαν μόνο τη Γαλλία –και ενδεχομένως και την Τσεχοσλοβακία– και προειδοποιούσε πως η αναθεώρησή τους ήταν η μόνη εναλλακτική στην προοπτική ενός νέου πολέμου.²³ «(Οι) λαοί... δεν κλείονται εντός φακέλλων» θα γράφει στα 1931.²⁴

Συστηματικά, η γαλλική εξωτερική πολιτική από το 1919 και εξής βρίσκεται στο στόχαστρο της κριτικής της εφημερίδας. Ειδικότερα, θεωρεί προσηχηματική την επίκληση από τη Γαλλία της αρχής της αυτοδιάθεσης ως γνώμονα των συνθηκών ειρήνης και χαρακτηρίζει τη μεταπολεμική γαλλική εξωτερική πολιτική στην Ευρώπη ως ιμπεριαλιστική. Στις αρχές της δεκαετίας του 1930 η ανάγκη αναθεώρησης των συνθηκών ειρήνης τίθεται και σε σχέση με το ζήτημα των γερμανικών επανορθώσεων και της οικονομικής δυσπραγίας του γερμανικού κράτους. Συγκεκριμένα, στα 1931 η *Καθημερινή* εμφανιζόταν πεπεισμένη πως η αναθεώρηση των συνθηκών και των συμφωνημένων για τις γερμανικές οφειλές ήταν μονόδρομος προκειμένου να αποφευχθεί η κοινωνική επανάσταση στην Ευρώπη.²⁵ Η κοινωνική και πολιτική κρίση της δημοκρατίας της εξετάζεται επανειλημμένα ως ένα πρόβλημα που υπερβαίνει τη Γερμανία. Όπως τονίζει η *Καθημερινή*: «Είναι κοινός δι' άπασαν την Ευρώπην ο κίνδυνος ο οποίος απειλεί το σημερινόν αστικόν καθεστώς εν Γερμανία».²⁶ Στο πλαίσιο αυτό η στάση της Γαλλίας έναντι της Γερμανίας, η επιμονή της στο ζήτημα των επανορθώσεων –μία «τοκογλυφική πολιτική» κατά την εφημε-

22. *Καθημερινή*, 10/6/1926, σ. 1.

23. *Καθημερινή*, 18/9/1930, σ. 1.

24. *Καθημερινή*, 31/3/1931, σ. 1.

25. *Καθημερινή*, 19/6/1931, σ. 1.

26. *Καθημερινή*, 30/6/1931, σ. 1.

ρίδα– επικρίνεται ως κοντόφθαλμη και ως εμπόδιο στη διάσωση του κοινωνικού καθεστώτος.²⁷ Η σχετική αρθρογραφία στιγματίζει τον γαλλικό «εγωισμό», την παραγνώριση της οικονομικής αλληλεγγύης και της αλληλεξάρτησης των κρατών. Σε μια δραματική αποστροφή απευθύνεται έκκληση προς τους ιθύνοντες της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής «να δείξουν ότι δεν είναι μόνον Γάλλοι αλλά και άνθρωποι».²⁸

Η δραματική επιδείνωση του βιοτικού επιπέδου των Γερμανών καταγράφεται μέσα από γλαφυρές ανταποκρίσεις.²⁹ Η πιθανότητα ανατροπής του κοινωνικού καθεστώτος, η προοπτική μιας «επανάστασης», είναι η κύρια προβληματική μέσα από την οποία η *Καθημερινή* παρακολουθεί τις εξελίξεις στη Γερμανία στα χρόνια 1930-1933. Η προβληματική αυτή δεν περιορίζεται στη θεώρηση της γερμανικής κοινωνικής και πολιτικής πραγματικότητας: «Η Γερμανία είνε εν σώμα εν αποσυνθέσει εγκεκλεισμένον εντός πανοπλίας. Το μίασμά του απειλεί τον κόσμο».³⁰ Είναι σαφές ότι μια ριζική μεταβολή της πολιτικής και κοινωνικής τάξης στη Γερμανία θα είχε άμεσο και απρόβλεπτο αντίκτυπο στην Ευρώπη. Σε ό,τι αφορά όμως ειδικά τη γερμανική περίπτωση, αξίζει να δούμε τι τροφοδοτεί την υπό διαμόρφωση επανάσταση, σύμφωνα με την προσέγγιση της εφημερίδας. Πρόκειται λοιπόν για μια επανάσταση «τροφή της οποίας είνε η δυστυχία του λαού της και σύνθημα το μίσος κατά των ψυχρών ανθρώπων, οι οποίοι τας σφραγίδας των συνθηκών ανήγαγον εις αιμοδιψή θρησκείαν». Μια επαναστατική ριζική ανατροπή στη Γερμανία θα είχε άμεσο και απρόβλεπτο αντίκτυπο στην Ευρώπη.³¹

Η πολιτική κρίση στη Γερμανία εξετάζεται συστηματικά στις στήλες της *Καθημερινής* στην περίοδο 1930-1933. Το καλοκαίρι του 1930 η εφημερίδα θα σχολιάσει την κυβερνητική αστάθεια και την πολιτική ρευστότητα στη Γερμανία ως την πλέον κρίσιμη στιγμή για τη «νεαρά Δημοκρατία». Η Γερμανία ήταν αντιμέτωπη, σύμφωνα με την ανάλυση αυτή, με την επιλογή μεταξύ «καθεστωτικής σταθερότητας ή της κομματικής αναρχίας», με τη δεύτερη να θεωρείται ο στόχος των

27. *Καθημερινή*, 2/7/1931, σ. 1.

28. *Καθημερινή*, 15/7/1931, σ. 1.

29. *Καθημερινή*, 28/4/1932, σ. 1.

30. *Καθημερινή*, 2/7/1931, σ. 1.

31. *Καθημερινή*, 10/8/1931, σ. 1.

κομμάτων της Αριστεράς.³² Η *Καθημερινή* επέρριπτε την κύρια ευθύνη για τη γερμανική κρίση στο Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα, στις δικές του επιλογές και πρακτικές που είχαν οδηγήσει το «κολοσσάιον» γερμανικό κράτος σε παράλυση.³³ Ως μια φωτεινή εξαίρεση στο κατακερματισμένο κομματικό σκηνικό της Γερμανίας η *Καθημερινή* έβλεπε την ίδρυση του εντέλει βραχύβιου Γερμανικού Κόμματος του Κράτους (Deutsche Staatspartei, 1930-1933). Στην οπτική της η σημαντικότερη αρετή του νέου αυτού κόμματος ήταν ότι προέτασε «το συμφέρον του κράτους, δηλαδή της ολόκληρης» έναντι των «μερικών και ατομικών συμφερόντων».³⁴ Την περίοδο αυτή η εφημερίδα αξιολογούσε το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα ως το «πλέον καιροσκοπικόν» στη γερμανική πολιτική σκηνή.³⁵

Ωστόσο, μετά το εκλογικό αποτέλεσμα του 1930 η *Καθημερινή* διατύπωσε μια σαφώς θετικότερη αποτίμηση του Αδόλφου Χίτλερ και του εθνικοσοσιαλισμού. Το ερμηνευτικό κλειδί γι' αυτή την αποτίμηση είναι και πάλι η προτεραιότητα των κρατικών συμφερόντων έναντι των κοινωνικών διεκδικήσεων, καθώς και η ανάγνωση του εθνικοσοσιαλισμού ως ιδεολογίας συγγενεύουσας με τον συντηρητισμό.³⁶ Έτσι, το σχετικό άρθρο συστήνει τον Χίτλερ στους Έλληνες αναγνώστες ως εξής: «Η γερμανική πίστις, η γερμανική τάξις, η γερμανική μεθοδικότης, ιδού ο Χίτλερ ο νικητής των γερμανικών εκλογών» και συνοψίζει το πολιτικό πρόγραμμα του εθνικοσοσιαλισμού με τα παρακάτω:

η πλήρης αποκατάστασις της κρατικής δυνάμεως εις τρόπον ώστε το κράτος να είναι απολύτως σεβαστόν εις πάντας και ανώτερον πάσης επιβολής. Αλλ' εκείνο το οποίον εξαίρει την ηθικήν αξίαν ενός τοιούτου πολιτικού προγράμματος είνε το γεγονός ότι ο Χίτλερ σέβεται απολύτως το ιστορικόν παρελθόν του γερμανικού λαού και τιμά ευλαβώς τας γερμανικάς παραδόσεις, χωρίς όμως και να προσκολλάται εις αυτάς.³⁷

32. *Καθημερινή*, 8/8/1930, σ. 1.

33. *Καθημερινή*, 15/9/1930, σ. 3.

34. *Καθημερινή*, 8/8/1930, σ. 1.

35. Ό.π.

36. Σχετικά με τη διαπλοκή συντηρητισμού, εθνικισμού και ριζοσπαστικής Ακροδεξιάς στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου, βλ. Spyridon Ploumidis, ό.π., σ. 215-236.

37. *Καθημερινή*, 17/9/1930, σ. 1.

Λίγους μήνες αργότερα ωστόσο παρουσίαζε τον «χιτλερισμό» και τον κομμουνισμό ως τις δύο ακραίες πολιτικές δυνάμεις που απειλούσαν τη γερμανική δημοκρατία.³⁸ Παρακολουθώντας την ενδυνάμωση του εθνικοσοσιαλισμού μετά τις εκλογές του 1930 η *Καθημερινή* επιχειρεί να αναλύσει το νέο αυτό πολιτικό φαινόμενο προσεγγίζοντάς το ως «την πολιτική έκφραση της ανεργίας, της αθλιότητας, της απελπισίας των διανοουμένων, της καταστροφής της αστικής τάξεως, της ανασυντάξεως των πολιτικών και ηθικών αξιών, είνε το θερμόμετρον του γερμανικού πυρετού, είνε η ένδειξις η οποία καθιστά την Γερμανίαν ενδιαφέρουσαν και το ανησυχαστικόν σημείον της Ευρώπης».³⁹ Από το 1930 και εξής τόσο η *Καθημερινή* όσο και άλλες ελληνικές εφημερίδες, όπως το *Ελεύθερον Βήμα* και τα *Αθηναϊκά Νέα*, αναδημοσιεύουν άρθρα του Αδόλφου Χίτλερ⁴⁰ και επιχειρούν να κατανοήσουν το ιδεολογικό του στίγμα. «Ο Γερμανός Μουσσολίνι εκθέτει το πρόγραμμά του» είναι ο χαρακτηριστικός υπότιτλος που πλαισιώνει μία από αυτές τις αναδημοσιεύσεις.⁴¹ Στην ερμηνεία της *Καθημερινής* για τον εθνικοσοσιαλισμό επικρατεί τελικά η ανατρεπτική του διάσταση, η διάκρισή του από τον συντηρητισμό και η εχθρότητα προς τον κοινοβουλευτισμό. Συγκεκριμένα, η νίκη του Χίντενμπουργκ επί του Χίτλερ στις προεδρικές εκλογές του 1932 χαιρετίζεται ως «νίκη της γερμανικής νηφαλιότητας» και ως «επικράτησις του συντηρητικού πνεύματος εναντίον των επικινδύνων αυθαιρεσιών ενός νεοτεύκτου πολιτικού κόμματος». Στην ανάγνωση αυτή διαπιστώνεται ότι ο χιτλερισμός στερείται «παραδόσεως» και «σεβασμού προς τας υγιείς κοινοβουλευτικές αρχάς». Εντέλει, η «γερμανική νοικοκυρωσύνη» και ο συντηρητισμός διέσωσαν τον κοινοβουλευτισμό.⁴² Ακόμη και στα 1933 η εφημερίδα αδυνατούσε να προσδιορίσει το ιδεολογικό περιεχόμενο του εθνικοσοσιαλισμού παρατηρώντας το παράδοξο ενός κόμματος που φαινόταν να έχει μόνο ένα «αρνητικόν» πολιτικό πρόγραμμα, στρεφόμενο κατά του συνόλου των γερμανικών πολιτικών δυνάμεων, χωρίς να μπορεί να αποσαφηνιστεί ποια ήταν η δική του πολιτική ατζέντα.

38. *Καθημερινή*, 2/3/1931, σ. 1.

39. *Καθημερινή*, 26/11/1931, σ. 1.

40. *Ελεύθερον Βήμα*, 23/10/1930, σ. 1. 13/12/1931, σ. 1. 2/2/1933, σ. 1. 3/2/1933, σ. 1.

41. *Καθημερινή*, 2/10/1930, σ. 1.

42. *Καθημερινή*, 15/3/1932, σ. 1.

Είναι όμως ενδιαφέρον το γεγονός ότι ακόμη και πριν την επικράτηση του ναζισμού στις αναλύσεις της *Καθημερινής* για τα γερμανικά τεκταινόμενα λανθάνει η πεποίθηση πως ο κοινοβουλευτισμός δεν είναι συμβατός με τον γερμανικό εθνικό χαρακτήρα. Σχολιάζοντας μια παραστρατιωτική παρέλαση της οργάνωσης «Χαλύβδινα Κράνη», η εφημερίδα υποστηρίζει πως «την πραγματική όψιν» της Γερμανίας θα πρέπει να την αναζητήσει κανείς στις συγκεντρώσεις των παλαίμαχων στρατιωτών «οι οποίοι παραμένουν πιστοί εις τα εθνικά ιδεώδη της Γερμανίας» και όχι στο Ράιχσταγκ.⁴³

Η εικόνα της Γερμανίας στον βενιζελικό λόγο: Η περίπτωση του Συγκροτήματος Λαμπράκη

Στον χώρο του βενιζελικού Τύπου, οι διαιρέσεις του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, με την Ελλάδα και τη Γερμανία να τοποθετούνται σε αντίπαλα στρατόπεδα, καθώς και η διάκριση νικητριών και ηττημένων χωρών⁴⁴ λειτουργούν ως ερμηνευτικό πρίσμα για την πρόσληψη της Γερμανίας στη μεταπολεμική περίοδο. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε άρθρο του *Ελεύθερου Βήματος*, στο οποίο χαιρετίζεται η άφιξη στην Ελλάδα Γάλλων παλαιμάχων του Μακεδονικού Μετώπου, η χρονικότητα του 1914-1918 προτάσσεται εκείνης του 1920-1922, σε μια προφανή αντιστροφή της αντιβενιζελικής αφήγησης, ενώ διατηρείται το αντιγερμανικό επιχείρημα στην ερμηνεία του Μεγάλου Πολέμου. Όπως αναφέρει το σχετικό άρθρο:

Οι πολεμισταί αυτοί αντιπροσωπεύουν μίαν από τας μεγαλειέρας και ενδοξότερας περιόδους όλων των αιώνων. Η γαλλική διπλωματία ενδέχεται να διέπραξε σφάλματα και δη βαρύτατα μετά τον πόλεμον. Και η Ελλάς ιδιαιτέρως έχει απέναντί της πικροτάτας αφορμάς παραπόνων. Αλλ' αυτά όλα δεν αρκούν όπως αμαυρώσουν την ανάμνησιν της υπερόχου προσπαθείας του γαλλικού λαού κατά τον πόλεμον. Απαράσκευος, αφυπνισθείς από αληθές ιδεαλιστικόν όνειρον ειρήνης υπό της αγρίας επιδρομής του καϊζερικού μιλιταρισμού, ανωρθώθη

43. *Καθημερινή*, 8/10/1930, σ. 1.

44. Σχετικά με τον ρόλο του Τύπου στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού, βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Ο Τύπος και ο Διχασμός, 1914-1917*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1990.

από της πρώτης στιγμής με απaráμιλλον ηρωισμόν ως ακατάλυτον καλύβδινον φράγμα κατά της εξαπολυθείσης εναντίον της παγκοσμίου ελευθερίας φοβεράς απειλής.⁴⁵ Παρά την απογοήτευση από τις επιλογές της γαλλικής εξωτερικής πολιτικής και την εμπειρία της εθνικής καταστροφής, η οποία αναιρεί σε μεγάλο βαθμό για την Ελλάδα τη θέση της μεταξύ των νικητριών δυνάμεων, η μνήμη της συμμετοχής στον Πόλεμο κατά την περίοδο 1917-1918 συνιστά σημείο αναφοράς για την ελληνική εθνική ταυτότητα: «Και αν είνε εξ' άλλου πικρόν σήμερον ότι υπήρξαμεν και ημείς κάποτε νικηταί και ευδαιμόνες παρά τον πλευρόν των, δεν θα το λησμονήσωμεν. Αι δάφναι εκείναι, όσον και αν επέρασεν ύστερα από πάνω των ο μαύρος καπνός της συμφοράς, παραμένουν ιεραί και πηγαί υπερηφανείας και αυτοπεποιθήσεως διά πάσαν καρδιαν ελληνικήν».⁴⁶

Η πραγμάτευση του πρόσφατου παρελθόντος, της εμπειρίας του Δικασμού και των γεγονότων του Α' Παγκοσμίου Πολέμου θα πρέπει να θεωρηθεί ως αναπόσπαστο μέρος της εικόνας της Γερμανίας στην ελληνική δημόσια σφαίρα της περιόδου. Ο ρόλος του Τύπου ως φορέα δημόσιας ιστορίας και ως μέσου κατασκευής και αναπαραγωγής των παραταξιακών ταυτοτήτων είναι εξαιρετικά σημαντικός. Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της λειτουργίας αποτελεί η δημοσίευση, σε συνέχειες, στο *Ελεύθερον Βήμα* του έργου του Γεωργίου Βεντήρη, *Η Ελλάς του 1910-1920*.⁴⁷ Σε αυτή τη σειρά δημοσιευμάτων προβάλλεται η ορθότητα των επιλογών του Ελευθερίου Βενιζέλου στο πεδίο της εξωτερικής πολιτικής, με έμφαση στα διακυβεύματα του Μεγάλου Πολέμου, σε αντιδιαστολή προς εκείνες του Κωνσταντίνου, στις οποίες αποδίδεται συστηματικά «γερμανοφιλία». Η «γερμανόφιλος πολιτική» ήταν άλλωστε το αντίπαλο δέος στη «μεγάλη εθνική πολιτική» του Βενιζέλου.⁴⁸

Παρότι η κατηγορία της γερμανοφιλίας χρησιμοποιείται συχνά για να περιγράψει τα κίνητρα και τη στάση του αντιβενιζελισμού,⁴⁹ αξίζει

45. *Ελεύθερον Βήμα*, 28/8/1929, σ. 1.

46. *Ελεύθερον Βήμα*, 28/8/1929, σ. 1.

47. Ενδεικτικά, Γεώργιος Βεντήρης, «Γερμανικόν εξάρτημα», *Ελεύθερον Βήμα*, 16/3/1931, σ. 1.

48. *Ελεύθερον Βήμα*, 15/8/1928, σ. 1.

49. Για τη λειτουργία της «γερμανοφιλίας» ως πολιτικού επιχειρήματος στο πλαίσιο της

Ο σοσιαλδημοκράτης ηγέτης Φρίντριχ Έμπερτ εκφωνεί λόγο στον ανοιχτό χώρο μπροστά από την Πύλη του Βραδεμβούργου στις 9 Νοεμβρίου 1918, ημέρα πτώσης της Αυτοκρατορίας. Διετέλεσε καγκελάριος το 1918-19 και πρόεδρος της Δημοκρατίας το 1919-1925.

(Photo DPA-AFP/VisualHellas)

να σημειωθεί η προσπάθεια του βενιζελικού παραταξιακού Τύπου να ορίσει τη γερμανοφιλία υπό μία στενότερη έννοια με αναφορά αποκλειστικά στην ιδεολογία και τον αντικοινοβουλευτισμό. Με βάση της θεώρηση αυτή, ως αληθινοί γερμανόφιλοι δεν νοούνται όσοι πίστευαν ή προσέβλεπαν σε νίκη της Γερμανίας στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο σε συνάφεια με την προώθηση του ελληνικού εθνικού συμφέροντος,

πολιτικής αντιπαράθεσης κατά την Β' Ελληνική Δημοκρατία, βλ. Στράτος Δορδανάς, *Χαρακωμάτων ταυτότητες*, ό.π.

αλλά όσοι επιθυμούσαν μια τέτοια νίκη παρότι κατανοούσαν ότι αυτό θα ζημίωνε τα ελληνικά εθνικά συμφέροντα. Κίνητρο των τελευταίων θεωρούνταν η επιθυμία κατάλυσης «των λαϊκών ελευθεριών» και εγκαθίδρυσης στην Ελλάδα ενός «Απολυταρχικού και Στρατοκρατικού καθεστώτος», με υπόδειγμα «τα Πρωσικά συστήματα εσωτερικής διοικήσεως». Η γερμανοφιλία προσδιορίζεται λοιπόν ως ταύτιση ιδεολογική και όχι ως πολιτισμική ή γεωπολιτική.⁵⁰

Συνιστώσα της εικόνας της Γερμανίας αποτελούν και οι προσλήψεις για επιφανή πρόσωπα προερχόμενα από τη συγκεκριμένη χώρα. Στις περιπτώσεις αυτές ο χαρακτήρας του ατόμου θεωρείται έκφραση του γερμανικού εθνικού χαρακτήρα. Μία τέτοια περίπτωση αποτελεί η νεκρολογία για τη βασίλισσα Σοφία, που δημοσίευσε η ίδια εφημερίδα στα 1932. Το κείμενο πρόσφερε μια μάλλον θετική σκιαγράφιση της προσωπικότητας της τέως βασίλισσας, περιοριζόμενο σε ελάχιστα σημεία κριτικής. Με τη γεωπολιτική και ιδεολογική διάσταση του Διχασμού να παραμερίζεται από τη νεκρολογία, η διάσταση μεταξύ ελληνικού και γερμανικού εθνικού χαρακτήρα αναδείχθηκε στο κύριο ερμηνευτικό πρίσμα για την αποτίμηση του ρόλου της Σοφίας στην ελληνική πολιτική ιστορία: «Αυτή ίσως η αντίθεση μεταξύ δύο τοπείων, των δύο λαών, των δύο ιδεολογιών, γερμανικής και ελληνικής, χάσμα βαθύ και αγεφύρωτο, ήταν η αιτία που ποτέ δεν αφωμοιώθηκε η βασίλισσα με τον τόπο μας. Ποτέ δεν έγινε Ελληνίδα. Αγαπούσε την Ελλάδα... Αλλά κατά βάθος έμεινε πάντα Γερμανίδα».⁵¹

Μία σημαντική διαφοροποίηση της εφημερίδας σε σχέση με την αφήγηση της *Καθημερινής* παρατηρείται σε ό,τι αφορά την εγκαθίδρυση της γερμανικής δημοκρατίας. Η ιδρυτική συνθήκη της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης περιγράφεται υπό θετικό πρίσμα: «Η ανόρθωσις ήρχισε, το δημοκρατικόν πολίτευμα εψηφίσθη, η ειρήνη συνωμολογήθη». Στο πλαίσιο αυτό εγκωμιάζεται η προσωπικότητα και ο ρόλος του Φρίντριχ Έμπερτ. Υποστηρίζεται μάλιστα ότι αν είχε ακολουθηθεί η κατεύθυνση που υποδείκνυε ο Έμπερτ κατά την τελευταία φάση του Πολέμου, τότε η Γερμανία θα είχε κατορθώσει να συνάψει μια «συνδιαλλακτική και έντιμον ειρήνην». Επιπλέον, ο Έμπερτ σκιαγραφείται ως το μόνο

50. *Ελεύθερον Βήμα*, 13/4/1922, σ. 1.

51. *Ελεύθερον Βήμα*, 14/1/1932, σ. 1.

σταθερό σημείο αναφοράς στην πολιτικά ασταθή Δημοκρατία της Βαϊμάρης όντας «ψυχρός, σταθερός και ήρεμος». Το *Ελεύθερον Βήμα* καταλήγει πως ακόμα και αν «δεν δύναται να θεωρηθεί ως έξοχος και απαστράπτουσα πολιτική μεγαλοφυΐα, δύναται όμως πάντως να κληθή σωτήρ της πατρίδος του».⁵² Διαφορετική, σε σχέση με εκείνη της *Καθημερινής*, είναι η προσέγγιση και στην προεδρική εκλογή του 1925, καθώς η επικράτηση του Χίντενμπουργκ δεν εκλαμβάνεται ως ασυνέχεια στην ασκούμενη εσωτερική και εξωτερική πολιτικής της Γερμανίας.⁵³ Συγκρινόμενη με την ελληνική, η γερμανική δημοκρατία της δεκαετίας του 1920 παρουσιάζει ομοιότητες σε ό,τι αφορά την πόλωση και την κυβερνητική αστάθεια, αλλά πλεονεκτεί έναντι της πρώτης, στην οπτική του *Ελεύθερου Βήματος*, ως προς την ύπαρξη συναίνεσης και τη συνεργασία εντός του κομματικού συστήματος προκειμένου να αποφευχθεί το φάσμα της «αναρχίας».⁵⁴

Σε ό,τι αφορά την αντίληψη περί της γερμανικής ισχύος μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αυτή χαρακτηρίζεται από αμφισημία και ρευστότητα. Σχολιάζοντας την ένταση στις ιταλογερμανικές σχέσεις, στα 1926, ο διπλωμάτης Ιωάννης Πολίτης αποφαινόταν ότι οι δύο αυτές χώρες είχαν μία κοινή επιδίωξη, την ηγεμονία στην Κεντρική Ευρώπη, αλλά μία πολύ σημαντική διαφορά που αφορούσε το μέγεθος της ισχύος τους, με τη Γερμανία να έχει χάσει πολύ έδαφος «εις την κλίμακαν της ευρωπαϊκής ιεραρχίας».⁵⁵ Ωστόσο, αξίζει να προσεχτεί η παρατήρηση που διατυπώνει το *Ελεύθερον Βήμα* για την εργαλειώδη χρήση της απώλειας ισχύος σε ό,τι αφορά τη διεθνή της εικόνα από την ίδια τη Γερμανία. Συγκεκριμένα, σχολιάζοντας τη διαπραγματευτική τακτική της Γερμανίας στο πλαίσιο μιας διμερούς ελληνογερμανικής διαφοράς, κάνει λόγο για «την επιμονήν, που της δίδει η δύναμις της υποτιθημένης αδυναμίας της».⁵⁶ Στις αρχές του 1930, πριν η ειδησεογραφία για τη Γερμανία επικεντρωθεί στις συνέπειες της οξυτάτης οικονομικής κρίσης, η έννοια της ισχύος επέστρεφε ενισχυμένη ως συνιστώσα της εικόνας της Γερμανίας. Αυτή η όψη

52. *Ελεύθερον Βήμα*, 12/3/1925, σ. 1.

53. *Ελεύθερον Βήμα*, 28/4/1925, σ. 1.

54. *Ελεύθερον Βήμα*, 14/11/1926, σ. 1.

55. *Ελεύθερον Βήμα*, 15/2/1926, σ. 1.

56. *Ελεύθερον Βήμα*, 8/10/1927, σ. 1.

της οικονομικής, τεχνολογικής και δυναμικά στρατιωτικής ισχύος της Γερμανίας σηματοδοτούσε μια νέα φάση στη μεταπολεμική ιστορία της χώρας. Για το *Ελεύθερον Βήμα*, η εκ νέου ισχυρή Γερμανία ήταν η «Γερμανία του Χίντενμπουργκ» που αντιδιαστέλλεται προς την «εξουθενωμένη Γερμανία του 1918». Ήταν η «μικρά Αμερική» της Ευρώπης, η χώρα των «μεγάλων τεχνικών προόδων». ⁵⁷

Σε σχέση με την αντίληψη για τον ρόλο της Γερμανίας στη διεθνή σκηνή ενδιαφέρον παρουσιάζει η συζήτηση για την εισδοχή της στην Κοινωνία των Εθνών. ⁵⁸ Ειδικότερα, το *Ελεύθερον Βήμα* παρατηρούσε πώς αυτή ήταν μια αναγκαία εξέλιξη για την επιβίωση του οργανισμού, αλλά και για τη διατήρηση της ειρήνης στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Βασικό επιχείρημα της εφημερίδας ήταν η ανάγκη να διαρραγεί η συμμαχία Γερμανίας-Σοβιετικής Ένωσης, η ανάγκη η Γερμανία «ν' αποσπασθή της ραδιουργούσης Ανατολής και ν' αποδοθή εις τον δυτικόν πολιτισμόν». ⁵⁹ Εξέφραζε εντούτοις τον προβληματισμό ότι οι διπλωματικοί δεσμοί της Γερμανίας με τη Σοβιετική Ένωση, σε συνδυασμό με τη θέση της ως μόνιμου μέλους του Συμβουλίου της ΚτΕ, θα της επέτρεπαν να διαχειρίζεται προς όφελός της την αντίθεση μεταξύ Δύσης και Ανατολής. ⁶⁰ Παράλληλα όμως υποστήριζε ότι οι μεταπολεμικές διευθετήσεις, όπως προέκυψαν από τις Συνθήκες Ειρήνης του 1919, είχαν προσωρινό χαρακτήρα και ότι η ανάληψη δράσης από τη Γερμανία για την αναθεώρησή τους ήταν ζήτημα χρόνου. Στην ανάλυση της εφημερίδας, ο «πόλεμος που δεν έληξε με την ειρήνη» συνεχιζόταν με άλλα μέσα εντός της Κοινωνίας των Εθνών. ⁶¹

Η κοινωνική και οικονομική κρίση που πλήττει τη Γερμανία μετά το Κραχ του 1929 σχολιάζεται εκτενώς και στην αρθρογραφία του

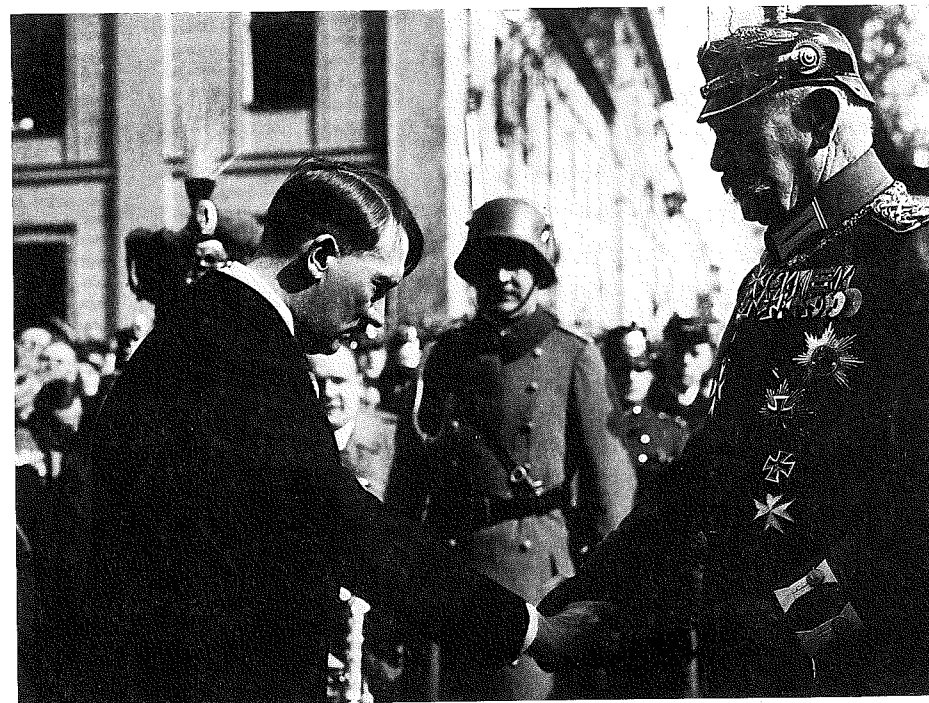
57. *Ελεύθερον Βήμα*, 23/4/1930, σ. 1. Έχει ενδιαφέρον η συζήτηση αυτή να συσχετιστεί με την ανάδυση την ίδια περίοδο του λόγου περί «οικονομικής ανασυγκρότησης» της Ελλάδας ως κεντρικό στοιχείο ενός νέου εθνικού οράματος. Βλ. Spyridon Ploumidis, ό.π., σ. 219.

58. Σχετικά με τη στάση της Ελλάδας έναντι των διαβουλεύσεων στην Κοινωνία των Εθνών, βλ. Μανόλης Κούμας, *Μικρά Κράτη, Συλλογική Ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού 1919-1934*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, Λευκωσία 2012.

59. *Ελεύθερον Βήμα*, 17/2/1926, σ. 1.

60. *Ελεύθερον Βήμα*, 15/5/1926, σ. 1.

61. *Ελεύθερον Βήμα*, 17/2/1926, σ. 1.

Ο πρόεδρος Χίντενμπουργκ και ο Χίτλερ, ήδη καγκελάριος, κατά την Ημέρα του Πότοδαμ. (German Federal Archive)

Ελευθέρου Βήματος. Παρότι το μέγεθος των δεινών που υφίστατο η Γερμανία περιγράφεται με ευαισθησία και συμπάθεια από τους αρθρογράφους, εντούτοις η προσέγγισή τους στον γερμανικό εθνικό χαρακτήρα και τους χειρισμούς της μεταπολεμικής περιόδου ήταν περισσότερο κριτική. Κεντρικό ρόλο σε αυτήν την αποτίμηση καταλαμβάνει η απόφαση της Γερμανικής Αυτοκρατορίας να εμπλακεί στον Πόλεμο. Το 1914 προβάλλεται ως το ορόσημο για την κατάρρευση της γερμανικής ισχύος, τότε που «οι στρατιωτικοί και πολιτικοί της, χάνοντας κάθε αίσθησι πραγματικότητας, έφεραν την καταστροφή». Το 1930 προβάλλεται ως το έτος της σκληρότερης εθνικής δοκιμασίας για τη Γερμανία και παραλληλίζεται, σε αυτή τη βάση, με το ελληνικό 1922: «Απαράλλακτα όπως η Ελλάς το '22 και η αυτοκρατορία ευρέθηκε στην κρίσιμότερη στιγμή της ζωής, όχι ακμαία για να την υποστή αλλά ρημαγμένη από την κολοσσιαία πολεμική προσπάθεια, την πείνα του αποκλεισμού και την αιμορραγία των πολεμικών αποζημιώσεων,

αυτή τη σύγχρονη σκλαβιά». Για το *Ελεύθερον Βήμα* το κλειδί της γερμανικής κρίσης είναι η απουσία ενός ισχυρού πολιτικού ηγέτη, ο οποίος θα έβαζε τη σφραγίδα του στην πολιτική ζωή της χώρας: «Έτσι παιδεύονται τα έθνη έστω και αν είνε μεγάλα και ωργανωμένα, όταν δεν τα διευθύνη μία μόνη δυνατή προσωπικότης».⁶²

Θετική αναφορά όμως γίνεται στην ανάδυση ενός νέου είδους «υγιούς» πατριωτισμού στη Γερμανία, τον οποίο το *Ελεύθερον Βήμα* προσδιορίζει ως οικονομικό πατριωτισμό. Αυτός ο πατριωτισμός συνίσταται κατά κύριο λόγο στη «συνεργασία» μεταξύ εργοδοτών και εργατών, με τους τελευταίους να αποδέχονται τη μείωση μισθών ως αναγκαίο βήμα για τη στήριξη της εθνικής βιομηχανίας και την έξοδο από την κρίση. Το γερμανικό παράδειγμα θεωρείται ως ο μόνος αποτελεσματικός τρόπος σε διεθνές επίπεδο για την αντιμετώπιση του προβλήματος της ανεργίας.⁶³

Παρότι και ο βενιζελικός Τύπος παρακολουθεί με ανησυχία τη δυσκολία της Γερμανίας να ανταποκριθεί στην καταβολή των καθορισμένων πολεμικών επανορθώσεων και τις διεθνείς προεκτάσεις αυτού του προβλήματος, εντούτοις προβάλλει και την ελληνική αξίωση σε αυτές τις επανορθώσεις ως μέσο αποκατάστασης της «καταφώρου αδικίας» που είχε υποστεί η Ελλάδα. Υπό αυτό το πρίσμα το *Ελεύθερον Βήμα* εκφράζει δυσαρέσκεια για τις διευθετήσεις που είχαν γίνει στις γερμανικές οφειλές μέσω των σχεδίων Dawes (1924) και Young (1929).⁶⁴ Τα συγκεκριμένα σχέδια υπηρετούσαν τα συμφέροντα των μεγάλων χωρών, αλλά όχι το περι δικαίου αίσθημα των μικρότερων χωρών, σύμφωνα με την εφημερίδα.⁶⁵ Η διάσταση αυτή, η Ελλάδα ως δικαιούχος των γερμανικών επανορθώσεων, δεν εντοπίζεται στην αρθρογραφία της *Καθημερινής*. Από την πλευρά τους, τα *Αθηναϊκά Νέα*, σχολιάζοντας τη γαλλογερμανική διένεξη σχετικά με τη δήλωση

62. *Ελεύθερον Βήμα*, 30/8/1930, σ. 1.

63. *Ελεύθερον Βήμα*, 22/6/1930, σ. 1. Σχετικά με την ελληνική δημόσια συζήτηση γύρω από το πρόβλημα της ανεργίας στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης, βλ. Δέσποινα Παπαδημητρίου, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο*, σ. 123-128.

64. Για τα σχέδια Dawes και Young και τις ρυθμίσεις των γερμανικών πολεμικών οφειλών, βλ. Zara Steiner, *The Lights that Failed. European International History, 1919-1933*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005, σ. 182-254, 457-490.

65. *Ελεύθερον Βήμα*, 11/8/1929, σ. 1.

αδυναμίας καταβολής των οφειλών από τη Γερμανία στα 1932, κάνουν λόγο για σύγκρουση μεταξύ δύο «αδιαλλαξιών».⁶⁶

Συγχρόνως, διαπιστώνουν ότι η Γερμανία βρίσκεται στο χείλος της «τελικής καταστροφής» εστιάζοντας στα δυσθεώρητα επίπεδα ανεργίας και φτώχειας. Αυτή η ολοκληρωτική καταστροφή ταυτίζεται με την επικράτηση είτε του κομμουνισμού είτε του εθνικοσοσιαλισμού. Ωστόσο, η απειλή του κομμουνισμού φαινόταν να υπερτερεί εκείνης του εθνικοσοσιαλισμού, ο οποίος εθεωρείτο ότι θα αποτελούσε μια προσωρινή, ενδιάμεση κατάσταση, που μοιραία θα άνοιγε τον δρόμο για την επικράτηση του κομμουνισμού, ένα σενάριο με απρόβλεπτες συνέπειες για την Ευρώπη.⁶⁷

Ενημερώνοντας το ελληνικό αναγνωστικό κοινό για την προεδρική εκλογή του 1932, στην οποία ο Χίντενμπουργκ βρέθηκε αντιμέτωπος με τον Αδόλφο Χίτλερ, τα *Αθηναϊκά Νέα* προβάλλουν τον στρατάρχη ως «τον πιστότερον θεματοφύλακα των παραδόσεων» της Γερμανίας και του δημοκρατικού πολιτεύματος. Στον Χίντενμπουργκ εντέλει πιστώνεται «στωϊκότητα και σοβαρότητα» κατά την εκτέλεση των καθηκόντων του τόσο στο πλαίσιο του δημοκρατικού όσο και του αυτοκρατορικού καθεστώτος.⁶⁸

Όμως, ο καταιγισμός των εξελίξεων στη γερμανική πολιτική σκηνή οδηγεί λίγους μήνες αργότερα την ίδια εφημερίδα να καταλογίσει στον Γερμανό Πρόεδρο πραξικοπηματική δράση και να κάνει λόγο για «δικτατορία του Χίντενμπουργκ». Με ένα εξαιρετικά αιχμηρό κύριο άρθρο τα *Αθηναϊκά Νέα* κατηγορούν τον Πρόεδρο του Ράιχ για υποστήριξη προς τον εθνικοσοσιαλισμό, ενέργεια η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει τη Γερμανία στον εμφύλιο πόλεμο. Κατανοώντας ότι αποτελεί ουσιαστικά παρελθόν, τα *Αθηναϊκά Νέα* επιχειρούν να περιγράψουν το «πνεύμα της Βαϊμάρης». Έτσι, «το ιδεώδες της φιλελευθέρως δημοκρατίας, η εναρμόνισης των συμφερόντων, η επιδίωξις μεγαλειότερας κοινωνικής δικαιοσύνης διά της εξελίξεως» περιγράφονται ως η πεμπτουσία της καταρρέουσας γερμανικής δη-

66. *Αθηναϊκά Νέα*, 10/1/1932, σ. 1.

67. *Αθηναϊκά Νέα*, 30/1/1932, σ. 1

68. *Αθηναϊκά Νέα*, 15/3/1932, σ. 1

μοκρατίας.⁶⁹ Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι στο πλαίσιο της ελληνικής πολιτικής αστάθειας και συγκεκριμένα κατά τις τελευταίες ημέρες της κυβέρνησης Παναγή Τσαλδάρη (Νοέμβριος 1932-Ιανουάριος 1933) η αναλογία της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης εμφανίζεται στον βενιζελικό λόγο.⁷⁰

Ο προσδιορισμός της φυσιογνωμίας και των προοπτικών του εθνικοσοσιαλισμού αποδεικνύεται ένα σύνθετο εγχείρημα, με αντιφάσεις και προκλήσεις, για το σύνολο του ελληνικού τύπου. Στα 1931 οι σχετικές αναλύσεις καταλήγουν ότι πρόκειται για «απομίμηση του φασισμού»⁷¹, για «μουςολινισμό made in Germany». Το βασικό πρίσμα πρόσληψης του Αδόλφου Χίτλερ είναι εκείνο του ανεύθυνου δημαγωγού, η επιτυχία του οποίου δεν μπορούσε παρά να είναι βραχύβια στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης. Αλλωστε, η γερμανική δημοκρατία είχε αντιμετωπίσει επιτυχώς το «τέρας του κομμουνισμού» στα πρώτα της βήματα. Συνεπώς, «η ίδια Γερμανία ήτο εξ αρχής βέβαιον ότι θα συνήρχετο και από το χιτλερικό παραλήρημα».⁷²

Έναν χρόνο αργότερα η οπτική έχει μεταβληθεί σημαντικά. Τα *Αθηναϊκά Νέα* προεξοφλούν την άνοδο του Χίτλερ στην Καγκελαρία κάνοντας λόγο για μια «Νέα Γερμανία». Η ειδοποιός διαφορά είναι η ανάδυση μιας νέας «ψυχική(ς)» κατάστασης των Γερμανών, στην οποία το «καθεστώς της αστικής δημοκρατίας δεν τους ικανοποιεί πλέον». Σε αυτή την προσέγγιση η δημοκρατία, ένα πολιτικό σύστημα που μετρά λίγα μόλις χρόνια στη Γερμανία, δεν μπορεί να «ικανοποιηθή» τους Γερμανούς με βάση τον εθνικό τους χαρακτήρα. Απέναντι στη ματαιώση από τη δημοκρατία ο εθνικοσοσιαλισμός υπόσχεται την επιστροφή στον «παλαιόν τευτονικόν ιπποτισμόν, εις την παλαιάν παράδοσιν».⁷³ Η θέση που καταλαμβάνει ο μύθος της ηγεσίας, και ιδιαίτερα των στρατιωτικών ηγετών, στη γερμανική εθνική ταυτότητα προβάλλεται μεταξύ των παραγόντων που ευνο-

69. *Αθηναϊκά Νέα*, 21/7/1932, σ. 1.

70. *Αθηναϊκά Νέα*, 5/1/1933, σ. 1.

71. Σχετικά με τις προσλήψεις του φασισμού στη μεσοπολεμική Ελλάδα, βλ. Spyridon Ploumidis, *ό.π.*, σ. 223-226. Για την πρόσληψη του φασισμού από τον αντιβενιζελισμό βλ. και τη συμβολή του Ιάσωνα Ζαρίκου στον παρόντα τόμο.

72. *Ελεύθερον Βήμα*, 9/4/1931, σ. 1.

73. *Αθηναϊκά Νέα*, 16/8/1932, σ. 1.

Πυροσβέστες στο φλεγόμενο Ράιχσταγκ. (Shutterstock)

ούν τη διάδοση του εθνικοσοσιαλισμού αλλά και την έξαρση του γερμανικού εθνικισμού.⁷⁴

Επιχειρώντας να αποσαφηνίσουν τις προεκτάσεις του εμπρησμού στο Ράιχσταγκ (27/2/1933), τα *Αθηναϊκά Νέα* απέρριπταν τον ισχυρισμό του Χίτλερ ότι η ενέργεια αυτή ήταν το προοίμιο ενός εμφυλίου πολέμου. Αντίθετα, τόνιζαν πως ο εμπρησμός ήταν «συνέπεια» ενός υφιστάμενου εμφυλίου, πρώτη πράξη του οποίου υπήρξε η ανάρρηση του Χίτλερ στην Καγκελαρία. Στην ανάλυσή τους τα *Αθηναϊκά Νέα* έκαναν λόγο για σύγκρουση μεταξύ δύο «Γερμανιών», εκείνης της

74. *Αθηναϊκά Νέα*, 30/10/1932, σ. 1.

δημοκρατίας και εκείνης «της αντιδράσεως». Η ανάδυση αυτής της σύγκρουσης θεωρούνταν συνεπής έκφραση της γερμανικής ιστορίας και των ροπών της γερμανικής κοινωνίας. Υπό αυτό το πρίσμα η Γερμανία ήταν «χώρα των αντιθέσεων, πατρίς θερμών δημοκρατών αλλά και ακρόπολις σκοτεινής αντιδράσεως».⁷⁵ Λίγες μέρες αργότερα η έγκριση του Εξουσιοδοτικού Νόμου ερμηνεύθηκε από τα *Αθηναϊκά Νέα* ως εγκαθίδρυση μιας ιδιότυπης, νομότυπης μεν, «προσωπικής» δε δικτατορίας του Χίτλερ. Η εφημερίδα τόνιζε ότι ο Χίτλερ είχε πετύχει αυτό που δεν κατάφερε η Δημοκρατία της Βαϊμάρης, δηλαδή να καθυποτάξει ισχυρές κοινωνικές δυνάμεις, όπως η πρωσική αριστοκρατία, το μεγάλο βιομηχανικό κεφάλαιο και οι επιμέρους εκφάνσεις του γερμανικού милитарισμού. Όλες αυτές οι δυναμικές είχαν πλέον υποκατασταθεί από «μία και μόνη αδιαφιλονίκητο δύναμη», την ατομική βούληση του Χίτλερ.⁷⁶ Σε κύριο άρθρο τους με τίτλο «Χίτλερ και Γερμανία», τα *Αθηναϊκά Νέα* ερμηνεύουν την πορεία του Χίτλερ προς την εξουσία μέσα από τη σύμπτωση της ατομικής και εθνικής βιογραφίας στη μεταπολεμική περίοδο. Αφετηρία της ισχύος του Χίτλερ υπήρξε το ότι εξέφρασε το εθνικό αίσθημα ενσαρκώνοντας ο ίδιος τη γερμανική «δυστυχία» και «πικρία».⁷⁷

Ξεχωριστό κομμάτι της ειδησεογραφίας που αφορά τις εξελίξεις στη χιτλερική πλέον Γερμανία είναι η καταγραφή των αντισημιτικών πρακτικών, όπως το μποϊκοτάζ σε βάρος εβραϊκών καταστημάτων, αλλά και η εχθρική στάση του καθεστώτος έναντι επιφανών Γερμανών εβραϊκής καταγωγής, όπως ο Άλμπερτ Αϊνστάιν.⁷⁸ Παρά την αρνητική στάση του έναντι των αντισημιτικών πρακτικών, το *Ελεύθερον Βήμα* καταδίκασε πρωτοβουλίες της εβραϊκής κοινότητας στη Θεσσαλονίκη για εμπορικό μποϊκοτάζ εναντίον της Γερμανίας, διότι αυτές θα ζημίωσαν οικονομικά πρωτίστως την Ελλάδα. Προειδοποιούσε μάλιστα ότι τυχόν κλιμάκωση αυτών των κινήσεων από την πλευρά των Ελλήνων εβραίων θα μπορούσε να επισύρει κυρώσεις σε βάρος τους και εξέφραζε την ελπίδα να «σταματήσουν εγκαίρως εις τον κατήφορον, προς

75. *Αθηναϊκά Νέα*, 1/3/1933, σ. 1.

76. *Αθηναϊκά Νέα*, 28/3/1933, σ. 1.

77. *Αθηναϊκά Νέα*, 15/10/1933, σ. 1.

78. *Ελεύθερον Βήμα*, 2/4/1933, σ. 2. Αρνητική στάση έναντι των αντισημιτικών μέτρων στη Γερμανία κρατά και η *Καθημερινή*, 3/4/1933, σ. 1.

τον οποίον παρεσύρθησαν». Προτάσσοντας το ελληνικό οικονομικό συμφέρον, τόνιζε ότι «ο διωγμός των Ισραηλιτών εν Γερμανία αποτελεί υπόθεση καθαρώς εσωτερικήν του γερμανικού λαού, εις την οποίαν δεν δύναται να έχουν ανάμιξιν οι ξένοι λαοί».⁷⁹

Τέλος, σε κύριο άρθρο του, τον Οκτώβριο του 1933, το *Ελεύθερον Βήμα* χαρακτηρίζει την αποχώρηση της Γερμανίας από την Κοινωνία των Εθνών ως μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου με εξαιρετικά αρνητικές διεθνείς προεκτάσεις. Ο διαφαινόμενος ενταφιασμός των συνθηκών ειρήνης από τον Χίτλερ, που παραπέμπει σε μια εκ νέου επικίνδυνη και ισχυρή Γερμανία, ερμηνεύεται από τον βενιζελικό Τύπο με αναφορά στη χρονικότητα του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι μεγάλες δυνάμεις καλούνται να δράσουν εναντίον «μιας τοιαύτης γερμανικής ανταρσίας που διαγράφει όλον το παρελθόν του μεγάλου πολέμου και των συνεπειών του, που επαναφέρει την χιτλερική Γερμανία εις την υπερήφανον και επιθετικήν ψυχολογίαν της Γερμανίας των Χοεντζόλλερν».⁸⁰

Επίλογος

Ο λόγος των εφημερίδων που σχολιάστηκαν εδώ μας επιτρέπει να ανασυγκροτήσουμε ένα σώμα ιδεών, αναπαραστάσεων, εικόνων και στερεοτύπων σχετικά με τη Γερμανική Δημοκρατία. Το σύνολο των παραπάνω στοιχείων αποτυπώνει τις προσλήψεις στο επίπεδο της ελληνικής κοινής γνώμης για τη γερμανική κοινωνία και πολιτική, αλλά συγχρόνως αποτελεί και μια έμμεση μαρτυρία για τις ιδέες και τις στάσεις έναντι των ελληνικών πολιτικών και κοινωνικών διεργασιών. Τα τεκταινόμενα στη Γερμανία, άλλοτε ιδωμένα υπό το πρίσμα της μνήμης και άλλοτε υπό την προοπτική του μέλλοντος, νοσηματοδοτούνται σε σχέση με την ελληνική εμπειρία μέσα από τις ταυτίσεις και τις παραταξιακές διαίρεσεις του Μεσοπολέμου. Είναι χαρακτηριστική η διαφοροποίηση που καταγράφεται στην πρόσληψη της ιδρυτικής συνθήκης της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης και της σχέσης με αυτό που εκλαμβάνεται ότι συνιστά τον γερμανικό εθνικό χαρακτήρα, την

79. *Ελεύθερον Βήμα*, 30/3/1933, σ. 3.

80. *Ελεύθερον Βήμα*, 15/10/1933, σ. 1.

«πραγματική» Γερμανία. Επιπλέον, η αντίληψη για τη γεωπολιτική θέση της Γερμανίας είναι άμεσα επηρεασμένη από τις διαφοροποιημένες προσλήψεις, στο πλαίσιο του βενιζελισμού αφενός και του αντιβενιζελισμού αφετέρου, για τη σχέση της Ελλάδας με τις μεγάλες ευρωπαϊκές δυνάμεις, και ιδιαίτερα τη Γαλλία και την Αγγλία, τόσο κατά τη διάρκεια του Πολέμου όσο και στο μεταπολεμικό διεθνές σκηνικό. Από τη σκοπιά αυτή το υλικό που παρουσιάζεται εδώ μπορεί να ιδωθεί και ως μια συνομιλία μεταξύ δύο βραχύβιων –εϋθραυστων εντέλει– μεσοπολεμικών δημοκρατιών, της γερμανικής (1919-1933) και της ελληνικής (1924-1935).⁸¹

81. Προκειμένου για τη Β' Ελληνική Δημοκρατία ο Χρήστος Χατζηνωσήφ χρησιμοποιεί τον όρο «ασταθής δημοκρατία» (βλ. Χρήστος Χατζηνωσήφ, «Κοινοβούλιο και Δικτατορία», ό.π.) και ο Γιώργος Μαυρογορδάτος τον όρο «θνησιγενής» (βλ. Γιώργος Θ. Μαυρογορδάτος, *Μετά το 1922*, ό.π.).

Αρχειακές Συλλογές

Ιστορικό Αρχείο εφημερίδας *Η Καθημερινή*
Ψηφιακό Ιστορικό Αρχείο εφημερίδων *Ελεύθερον Βήμα*, *Αθηναϊκά Νέα*

Βιβλιογραφία

- Αβδελά, Έφη κ.ά. (επιμ.), *Φυλετικές θεωρίες στην Ελλάδα. Προσλήψεις και χρήσεις στις επιστήμες, την πολιτική, τη λογοτεχνία και την ιστορία της τέχνης κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2017.
- Bresciani, Marco (επιμ.), *Conservatives and Right Radicals in Interwar Europe*, Routledge, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2021.
- Γαζή, Έφη, *Άγνωστη Χώρα. Ελλάδα και Δύση στις αρχές του 20ού αιώνα*, Πόλις, Αθήνα 2020.
- Γούναρης, Βασίλης Κ. (επιμ.), *Έθνος, Κράτος και Πολιτική. Μελέτες Νεοελληνικής Ιστορίας αφιερωμένες στον Γιάννη Σ. Κολιόπουλο*, Επίκεντρο, Θεσσαλονίκη 2009.
- Gazi, Effi, Giannakopoulos, Georgios and Kate Papari, «Rethinking Hellenism: Greek Intellectuals Between Nation and Empire, 1890-1930», *Journal of Modern Greek Studies* 39 (1), 2021, σ. 163-189.
- Ζαρίκος, Ιάσων, «Πριν τον Διχασμό: Έλληνες και Γερμανοί στην Αρχή του Μεγάλου Πολέμου», *Κείμενο Εργασίας Εργαστηρίου Μελέτης Ελληνογερμανικών Σχέσεων*, ΕΚΠΑ, Ιούνιος 2023, 1-11. Διαθέσιμο στο http://emes.pspa.uoa.gr/fileadmin/emes.pspa.uoa.gr/uploads/WPs_Images_of_Germany_WWI/Working_Paper_Zarikos_June_2023.pdf
- Κούμας, Μανόλης, *Μικρά Κράτη, Συλλογική Ασφάλεια, Κοινωνία των Εθνών: Η Ελλάδα και το ζήτημα του αφοπλισμού 1919-1934*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κύπρου, Λευκωσία 2012.
- Κύρτσος, Αλέξανδρος-Ανδρέας, «Το πένθος των γερμανοσπουδασμένων διανοουμένων της δεκαετίας του 1910», στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 7/9/2020. Διαθέσιμο στο: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/97320/>
- Λεμονίδου, Έλλη, *Ιστορία και Μνήμη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου στην Ευρώπη*, Παπαζήσης, Αθήνα 2019.
- Lialiouti, Zinovia, «Images of Germany and Visions of State-Building in the Venizelist Press: The Case of Nea Hellas, 1914-1918», *Κείμενο Εργασίας Εργαστηρίου Μελέτης Ελληνογερμανικών Σχέσεων*, ΕΚΠΑ, Απρίλιος 2023, 1-12. Διαθέσιμο στο: <http://emes.pspa.uoa.gr/fileadmin/emes.pspa>

uoa.gr/uploads/WPs_Images_of_Germany_WWI/Working_Paper_Li-
aliouti_April_2023.pdf

Λιαλιούτη, Ζηνοβία και Γιαννακόπουλος, Γεώργιος, «Εθνικός Δικασμός και Προπαγάνδα: Εικόνες του γερμανού εχθρού (1917-1918)», στο: Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 10/3/2021, Διαθέσιμο στο: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/102492/>

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Μετά το 1922. Η παράταση του Δικασμού*, Πατάκης, Αθήνα 2017.

Μαυρογορδάτος, Γιώργος Θ., *Εθνικός Δικασμός και μαζική οργάνωση. Οι επίστρατοι του 1916*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996.

Μπελεγράτης, Σπύρος, Ριζάς, Σωτήρης (επιμ.), *100 Χρόνια από τη λήξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου*, Ακαδημία Αθηνών, Σύνδεσμος Επιτελών Εθνικής Αμύνης, Αθήνα 2020.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Τα χρόνια της κρίσης στον Μεσοπόλεμο. Η ελληνική δημόσια συζήτηση*, Ασίνη, Αθήνα 2012.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Από τον λαό των νομιμοφρόνων στο έθνος των εθνοφρόνων. Η συντηρητική σκέψη στην Ελλάδα 1922-1967*, Σαββάλας, Αθήνα 2006.

Παπαδημητρίου, Δέσποινα, *Ο Τύπος και ο Δικασμός, 1914-1917*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 1990.

Ρήγος, Αλκης, *Η Β΄ Ελληνική Δημοκρατία 1924-1935. Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα 1988.

Ριζάς, Σωτήρης, *Βενιζελισμός και αντιβενιζελισμός. Στις απαρχές του Εθνικού Δικασμού (1915-1922)*, Ψυχογιός, Αθήνα 2019.

Ριζάς, Σωτήρης, «Ελληνική ουδετερότητα και προσλήψεις της Γερμανίας στην ελληνική κοινή γνώμη στις αρχές του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου», στο Αλέξανδρος-Ανδρέας Κύρτσος και Μίλτος Πεχλιβάνος (επιμ.), *Επιτομή των ελληνογερμανικών διασταυρώσεων*, 24.2.2021. Διαθέσιμο στο: <https://comdeg.eu/el/compendium/essay/101541/>

Σακελλαρόπουλος, Τάσος, Δημητρόπουλος, Δημήτρης, Δέδε, Κατερίνα (επιμ.), *Φόβοι και ελπίδες στα νεότερα χρόνια*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα 2017.

Steiner, Zara, *The Lights that Failed. European International History, 1919-1933*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2005.

Συλλογικό έργο, *Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα): Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, European Society of Modern Greek Studies, Αθήνα 2011.

Χατζηωσήφ, Χρήστος (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα: Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940, Β΄ Τόμος, Μέρος 2ο*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2003.

Δ. Καταληκτικές σκέψεις